

Práce je výrazným obohacením sociologické literatury. Přispívá k lepšímu poznání pravého charakteru současné buržoazní teoretické sociologie.

Karel Schelle — Ilona Schelleová

Vasilij Dmitrijevič Patrušev: Ispolzovanie sovokupnogo vremeni obščestva (Využití souhrnného času společnosti)

Moskva, Mysl 1978, 216 s.

Každý, kdo se začíná seznamovat s problematikou využití časového fondu a techniky časových rozpočtů, setkává se v obsáhlé bibliografii sovětských prací za poslední dvě desetiletí nejčastěji se jménem V. D. Patruševa. Autor a spoluautor řady významných sociálně ekonomických a sociologických studií, žák a následník S. G. Strumilina a G. A. Prudenského, který soustředil na problematiku časových rozpočtů svou celoživotní vědeckou práci, se v recenzované knižní publikaci věnuje dosud málo rozpracovávanému, ale velmi významnému problému souhrnného časového fondu společnosti. Československému čtenáři, který se s touto tematikou v teoreticko-metodologické rovině setkává zcela ojediněle a časové údaje je zvyklý přijímat převážně jako charakteristiky každodenního života jednotlivců či představitelů sociálních skupin, otevírá tento přístup zcela nový úhel pohledu na společenský význam a funkce časových měření.

Východiskem recenzované práce je myšlenka, že čas člověka i společnosti jako celku představuje třetí základní formu společenského bohatství, řadící se vedle materiálních statků a fyzických a duchovních sil. Toto bohatství je třeba chránit a racionálně využívat. Platí to zejména pro socialistickou společnost, v níž nejen pracovní, ale i mimopracovní čas má povahu zdroje společenského rozvoje. Proto je nutno způsob využití časového fondu poznávat a jeho vývoj plánovitě společensky řídit. Účinným poznávacím nástrojem zde může být autorem navržená a opakovaně použitá metoda časových bilancí.

V. D. Patrušev ve své knize shrnuje výsledky vědeckovýzkumné práce v této oblasti, získané od poloviny šedesátých let řadou pracovišť v Sovětském svazu, ale také v Bulharské lidové republice. Práce je rozdělena do pěti kapitol a je doplněna datovými i metodickými přílohami, které dokumentují jak použitou metodiku konstrukce časových bilancí, tak některé hlavní údaje o struktuře využití časového fondu, zejména na základě výsledků mezinárodního srovnávacího výzkumu časových rozpočtů, organizovaného za účasti autora ve druhé polovině šedesátých let A. Szalaiem pod patronací UNESCO. Obsáhlá bibliografie zachycuje nejvýznamnější publikace zabývající se výzkumy časových rozpočtů a podává podrobný přehled prací věnovaných časovým bilancím.

V první kapitole, nazvané *Bilance a souhrnný fond času společnosti*, se autor zabývá především významem této problematiky pro rozvoj společnosti z hlediska dlouhodobých cílů i konkrétních úkolů budování socialismu a komunismu. Vymezuje základní pojem — *čas společnosti* jako souhrnný fond času jejích členů, měřený převážně v ročních jednotkách. Je složen ze souhrnného fondu pracovního času, volného času atd. a má svou makro i mikrostrukturu (první rozumí autor čas jednotlivých společenských tříd a skupin, druhou pak časový rozpočet jednotlivce). Ve způsobu využití času společnosti se odráží jak její sociální struktura, tak společensky determinovaná činnost každého jednotlivce a sociální skupiny.

Časový rozpočet zachycuje distribuci časových výdajů určitého souhrnu lidí mezi různé druhy činností, je vyjádřen v průměru za den, týden, měsíc nebo rok a přepočítán na jednoho středního příslušníka zkoumaných sociálně demografických skupin. Ukazatele času společnosti jsou však dosud rozpracovávány nedostatečně; plánovací a řídicí praxe sleduje téměř výhradně pouze fond pracovního času, tj. roční objem času práce ve společenské výrobě. Při studiu časového rozpočtu se objektem analýzy stává člověk jako představitel určitého společenství a jeho způsob života. Tento přístup však nedává možnost studovat strukturu jednotlivých činností v celé populaci ani diferencovaný podíl různých sociálních skupin na těchto činnostech. Proto V. D. Patrušev zavádí pojem bilance souhrnného časového fondu, vyjadřující distribuci veškerého času, který má k dispozici obyvatelstvo určitého území za určité období, obvykle za rok.

Bilance souhrnného časového fondu má podobu tabulky, jejíž nezávisle proměnná obsahuje základní druhy činností, závisle proměnná strukturu populace podle sociálních skupin a sfér ekonomické aktivity. Autor člení celek lidských činností do sedmi základních skupin: práce ve společenské výrobě, činnosti spojené s prací ve společenské výrobě, práce v osobním a domácím hospodářství, péče o děti a jejich výchova, uspokojování fyziologických potřeb, uspokojování sociálních, duchovních a fyzických potřeb, ostatní činnosti. Pro potřeby konstrukce časové bilance pak dělí obyvatelstvo na dvě velké skupiny: pracovní zdroje a práce neschopná populace. První z nich se dále člení na ekonomicky neaktivní a aktivní, ti pak na pracovníky výrobní a nevýrobní sféry. V zásadě je však nutno klasifikaci aktivit i populace přizpůsobit cílům analýzy. Objektem pro výpočet časové bilance může být město, okres, kraj, celá země, méně užitečné jsou kalkulace na sociální bázi výrobních jednotek.

V závislosti na cíli šetření mohou být konstruovány časové bilance různých druhů a typů: běžné (faktické) i perspektivní, obecné, dílčí či konkrétní (v závislosti na tom, zda zahrnují celou strukturu časového fondu, jeho bloky či jen jednotlivé aktivity).

V závěru první kapitoly věnuje značnou pozornost vědeckotechnickému pokroku a jeho důsledkům pro strukturu pracovních i mimopracovních činností, a tedy i pro strukturu časového fondu společnosti. Zejména zdůrazňuje rozporné procesy, které ovlivňují vývoj pracovního času: Zdokonalování výrobních sil a růst produktivity společenské práce je nástrojem prosazování zákona ekonomie času, který vede ke zkracování délky pracovního času jednotlivého pracovníka. Současně se však zvyšují nároky na reprodukci pracovní síly, rozšiřují sociální potřeby pracujících a prodlužují dodatečné časové ztráty spojené s účastí na pracovním procesu. Rychle se zvyšuje stupeň ekonomické aktivity především vstupem žen do pracovního procesu. Přes prodlužování délky přípravy na práci neklesá celkový objem pracovního času ve společnosti, ale naopak se zvyšuje. Současně se mění struktura pracovního času, klesá v něm podíl fyzické a roste podíl duševní práce, mění se distribuce masy práce mezi odvětvími společenské výroby, roste podíl práce vynaložené na uspokojování potřeb obyvatelstva, a tedy i podíl pracovníků v nevýrobní sféře. Souhrnně platí, že v důsledku vědeckotechnického a sociálního pokroku roste celkový objem času vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb lidí v celospolečenském měřítku.

Ve druhé kapitole, *Druhy bilancí souhrnného časového fondu společnosti*, se V. D. Patrušev zabývá specifickými problémy některých dílčích časových bilancí, především s cílem doložit společenský význam a užitečnost bilanční metody. Podnětná je zde především sama formulace problému souhrnného pracovního času společnosti, která vychází ze skutečnosti, že souhrnný společensky nutný produkt se vytváří nejen ve sféře společenské výroby, ale i v domácím hospodářství. Dosažený stupeň společenského vývoje je charakterizován nejen fondem pracovního času spotřebovaného ve společenské výrobě, ale celkovým souhrnným pracovním časem společnosti. Proto je nutno věnovat podstatně větší pozornost jak délce a využití pracovní doby v národním hospodářství (stranou vědeckého zájmu zde zůstává využití pracovní doby v nevýrobní sféře), tak v domácím hospodářství.

V této souvislosti si autor klade otázku, jaký vliv má rozdílná délka pracovní doby na strukturu mimopracovních činností. Srovnáním struktury aktivit při odlišné délce pracovního času prokazuje, že tento vliv zdaleka není jednoznačný, ale že je závislý na mnoha sociálně ekonomických faktorech, jako je dělba práce v rodině, stav odvětví služeb, rozvinutost ekonomických i duchovních potřeb aj.

Zvláštní pozornost věnuje V. D. Patrušev využití časových bilancí při analýze uspokojování každodenních (v ruském originálu je užíván nepřeložitelný přívlastek „bytových“) potřeb občanů. Tyto potřeby se uspokojují spotřebou užitných hodnot ve věcné formě nebo v podobě služeb. Jejich objem s rozvojem společnosti roste a současně roste i objem času spotřebovaného na jejich uspokojování. Sféra společenských služeb však zatím neuspokojuje poptávku a nevytváří předpoklady pro zkracování souhrnných pracovních nákladů. Dlouhodobá srovnání struktury využití časového fondu podle zjištění autora přinášejí poněkud zarážející výsledek: od roku 1924 do poloviny šedesátých let se v SSSR souhrnná pracovní zátěž mužů a žen přes výrazné zkrácení pracovní doby ve společenském pracovním procesu podstatně nezměnila. Aby bylo možno hlouběji pochopit příčiny tohoto stavu, je nutno zpracovat celospolečenské bilance času vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb, protože růstu uspokojování potřeb je možno dosáhnout jen optimalizací podílu společnosti a jednotlivců či jejich rodin.

Má-li studium problematiky společenského času efektivně napomáhat realizaci společenských cílů při zajišťování všestranného rozvoje společnosti i jejích členů, je nutno podrobněji rozpracovat kvantitativní i kvalitativní ukazatele tohoto procesu, mimo jiné také analyzovat velikost časových nákladů spojených s fyzickou a duševní zátěží a stanovit jejich optimální poměr pro různé sociální skupiny. Již na základě dosavadních poznatků však autor dospívá k závěru, že chce-li společnost řešit úkol všestranného rozvoje osobnosti a zajistit racionální využití volného času, nesmí snižovat, ale naopak musí rozšiřovat masu pracovního času společnosti vynaloženého na uspokojování každodenních potřeb lidí, což prakticky znamená, že musí zvyšovat počet pracovníků i produktivitu práce v nevýrobní sféře.

Třetí kapitola, *Objem a struktura času obyvatelstva*, prezentuje výsledky praktické aplikace bilanční metody na několika šetřeních časového fondu. V desítkách statistických údajů charakterizuje zde V. D. Patrušev roční fond času průměrného občana Krasnojarského kraje i podíl mužů a žen na jednotlivých pracovních i mimopracovních činnostech. Upozorňuje na časové rezervy v dopravě i v domácím hospodaření, které zkracují souhrnný objem volného času a vyvolávají jeho nerovnoměrné rozdělení mezi různé sociální skupiny. Vlastní metodikou přepočítává časové bilance dospělých obyvatel několika průmyslových měst v různých zemích (s využitím dat zmíněného mezinárodního srovnávacího výzkumu) a formuluje některé obecnější difference ve struktuře časového fondu, podmíněné typem společenského systému. Zvláštní pozornost věnuje rozložení základních aktivit v průběhu kalendářního dne, protože tento indikátor časového režimu je v sovětských šetřeních časových rozpočtů poněkud opomíjen. V poslední části třetí kapitoly obšírně shrnuje bulharské zkušenosti s prognózováním bilance časového fondu, získané Z. Stajkovem a jeho spolupracovníky. Na základě dvou celostátních reprezentativních šetření časových rozpočtů, zachycujících rovnoměrně všechna období roku i všechny sociální skupiny (včetně dětí starších 6 let) byly v BLR zpracovány variantní prognózy struktury využití časového fondu do r. 1990.

Čtvrtá kapitola je věnována *využití časových bilancí v sociálně ekonomickém plánování*. V. D. Patrušev hodnotí současné úkoly sociálního plánování a kriticky analyzuje užívané systémy ukazatelů. Konstatuje, že v plánech sociálního rozvoje, uspokojování potřeb a komunistické výchovy pracujících by bylo užitečné šířeji využívat konkrétních ukazatelů využití časového fondu, a to jak pro charakteristiku dosaženého stavu (tzv. sociální mapa), tak pro testování efektivnosti přijímaných společenských opatření. Aby však bylo možno šířeji využívat časové údaje, je nezbytné vypracovat jednotnou standardní metodiku výzkumu časových rozpočtů i jejich strojového zpracování.

Pro analýzu a plánování řady konkrétních společenských procesů považuje autor za užitečné konstruovat i některé zvláštní časové bilance: značný význam připisuje zejména časovým bilancím rodiny a bilancím vzdělávání. Výzkumy časových bilancí rodin jsou spojeny s obtížemi především ve fázi zpracování dat, kdy je nezbytné se vypořádávat se značnou variabilitou reálných forem rodinného soužití. Proto také od prvních výzkumů S. G. Strumilina ve dvacátých letech nebyly již rodinné rozpočty času analyzovány. Teprve mezinárodní výzkum časových rozpočtů, v němž SSSR reprezentovala populace města Pskova, získal údaje v dostatečné reprezentativnosti a struktuře, které umožnily autoru publikace využít bilanční metodiky, odhadnout bilance časového fondu dělnických a zaměstnaneckých domácností a na jejich základě dokumentovat obrovské změny, jimiž prošla sovětská společnost za čtyřicet let.

Druhým problémem, k jehož řešení by mohla přispět metoda časových bilancí, je posouzení společenské efektivnosti vzdělávacího procesu. Bilance by měla brát v úvahu čas práce vynaložený v jednotlivých odvětvích národního hospodářství na zajištění vzdělávacího procesu, čas školské výuky, včetně domácí přípravy, formy zvyšování kvalifikace, sebezvzdělávání a s nimi spojené průvodní časové výdaje. Analýza podle struktury populace umožňuje určit podíl jednotlivých sociálních, profesionálních a věkových skupin na celkových nákladech společenského času, a tedy i míru vkladu společnosti do jejich rozvoje.

V páté kapitole završuje V. D. Patrušev svůj rozbor formulací některých významných aktuálních problémů pracovního a volného času. Dospívá k závěru, že při dané úrovni rozvoje výrobních sil vyžaduje rozšiřování volného času společnosti nikoliv omezení, ale zvětšení celkového fondu pracovního času. Široce rozšířený názor, že růst produktivity společenské práce umožňuje prodlužování volného času, není zcela přesný. Aby mohl tento proces úspěšně probíhat, musí se rozšiřovat

objem pracovního času ve společenském pracovním procesu a současně měnit i jeho vnitřní struktura — zkracovat pracovní čas spotřebovaný v materiální výrobě a zvětšovat fond pracovního času v nevýrobní sféře. Stanovení správných proporcí mezi společenským fondem pracovního a volného času, mezi fondem pracovního času v materiální a nemateriální výrobě je jedním z nejvýznamnějších sociálně ekonomických předpokladů pro racionalizaci struktury času společnosti. Pro odhalování vnitřních rezerv je nutno v první řadě zdokonalit a zpřesnit kontrolu a evidenci využití pracovní doby, a to ve všech odvětvích národního hospodářství.

Pokud jde o sféru volného času, upozorňuje autor na to, že přes základní tendenci k homogenizaci objemu a způsobu využití volného času přetrvávají v této oblasti značné rozdíly podmíněné charakterem práce, pracovním režimem i řadou sociálně demografických faktorů. Mají-li být překonány, je třeba rozvíjet materiální bázi pro volný čas, zdokonalovat celou organizaci časového režimu pracujících (ve sféře služeb doporučuje například autor samostatně vyčlenit služby pro volný čas). Přitom je nezbytné zdokonalovat i systém výchovy pro volný čas. Nebezpečí individualizace způsobu trávení volného času je třeba předcházet zdokonalováním jeho kolektivních forem.

Popravdě je nutno říci, že ne vždy se čtenář při studiu této knihy plně ztotožňuje se závěry autora. Řada hodnotících soudů charakterizujících změny ve struktuře časového fondu a jejich příčiny vyvolává oprávněné otázky, zda nebyly probíhající procesy poněkud přeceněny a příliš potlačena jejich vnitřní rozpornost. V některých, byť ojedinělých, případech se setkáváme i s protichůdnými závěry. Teze o značném růstu individuálního i společenského fondu volného času je v rozporu s tvrzením o relativní stabilitě souhrnné pracovní zátěže jednotlivce i rozšiřování souhrnného pracovního času společnosti, protože, jak je obecně známo, čas vynaložený na uspokojování fyziologických potřeb má malou elasticitu. Také interpretace rozdílů ve struktuře časových rozpočtů pracujících v zemích s různým společenským systémem by měla být v řadě případů opřena o komplexnější a citlivější sociální analýzu (například kratší pracovní dobu zaměstnaných žen v kapitalistických zemích v polovině šedesátých let nelze zjednodušeně vysvětlovat pouze skrytou nezaměstnaností). Jako mnohé jiné práce využívající výhradně časových indikátorů je i recenzovaná publikace poznamenána limity vyplývajícími z povahy techniky samé. Potlačením kvalitativních, obsahových určení se z formulovaných soudů někdy ztrácí bohatost a mnohostrannost životních forem a procesů, které jsou časovými průměty zobrazovány.

Přes tyto výhrady je kniha V. D. Patruševa pro čtenáře zajímavější se o problematiku způsobu života a časové reflexe společenských procesů nesporným přínosem. Otevírá nové poznávací i praktické problémové horizonty, podněcuje k zamyšlení a upozorňuje na řadu mezer v dosavadním teoretickém i empirickém výzkumu sociálních procesů u nás (jen namátkou uveďme například problém časového režimu a struktury aktivit dětí a studující mládeže). Velmi podnětné jsou zejména ty pasáže, které se zabývají souhrnným fondem pracovního času, a to jak jeho společenskou složkou, tak zejména nezespolečenštěnou práci v domácnosti a domácím hospodářství, která v československé literatuře zabývající se způsobem života zůstává na okraji zájmu.

V. D. Patrušev ve své knize nepochybně zformuloval závažný společenský problém, relevantní pro sociologickou i ekonomickou analýzu. I když neměl možnost tento problém zcela vyřešit, naznačil cestu k tomuto řešení i některá její úskalí. Proto by také tato publikace neměla uniknout pozornosti nikoho, kdo se zabývá problematikou časové reflexe života člověka i společnosti ať již v poznávací, či v praktické rovině.

Jana Vítečková

D. L. Konstantinovskij — V. N. Šubkin: Moloděž i obrazovanie (Mládež a vzdělání)

Moskva, Nauka 1977, 159 s.

V. N. Šubkin je u nás znám jak jako autor řady prací zaměřených na poznávání sociální podmíněnosti volby povolání dětí, tak i jako vedoucí výzkumného týmu, který provedl v Novosibirské oblasti SSSR řadu výzkumů sledujících stupeň a cha-